

Krystyna Turzyńska

O FUNKCJI LOKATYWNEJ PRZEDROSTKA $z(e)-//s-$
W JĘZYKU POLSKIM

Prefiks pełni w czasowniku dwie funkcje: gramatyczną i semantyczną, zwaną także rodzajową. Najczęściej te dwie funkcje istnieją obok siebie równocześnie. Jest to tzw. funkcja rodzajowo-aspektowa. W takich wypadkach, gdy prefiks zmienia jednocześnie aspekt czasownika i modyfikuje go pod względem semantycznym, autorka zwraca uwagę tylko na funkcję rodzajową.

W artykule tym zostanie omówiona jedna z funkcji rodzajowych prefiksu, a mianowicie funkcja lokatywna¹. Ponieważ te same czasowniki, zależnie od kontekstu, mogą mieć różne znaczenie, można wydzielić w ramach każdej grupy semantycznej dwie podgrupy (A i B). Do podgrupy A zaliczono te czasowniki z prefiksem $z(e)-//s-$, które mają tylko znaczenie lokatywne, natomiast do podgrupy B te, które mają ponadto jeszcze inne znaczenie.

1. RUCH Z PUNKTU POŁOŻONEGO WYŻEJ
DO PUNKTU POŁOŻONEGO NIŻEJ W PŁASZCZYZNIE PIONOWEJ

A. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem $z(e)-//s-$
pełnią tylko funkcję lokatywną

sfrunąć 'frunąć, przylecieć na miejsce położone niżej, zlecieć': Na parapet okienny, na którym był postawiony karmnik dla ptaszków,

¹ B. Klubanowska, w pracy *Znaczenie lokatywne polskich przy-*

frunął wróbel. (SD VIII, 181) Świerszcz. 12, 1952²; skoziółkować 'spaść, stoczyć się koziółkując, wywracając koziółki': gdy przed tygodniem niemiecki latawiec wysunął się przed naszą linię, to Francuzi bili do niego tak długo, aż skoziółkował w dół. (SD VIII, 328). Wroń. Pach 36; skulnąć (się) przestarz. dziś gw. 'spychać co, staczać gwałtownie (z pochyłości)': Ze skalistego zbocza żółtą błyskawicą skula się ku wojszącemu płowy zwierz, skacze na pierś [...] (SD VIII, 374) Kos-sak Z. Krzyż III-IV 307; spaść a) 'opuszczać się tylko z góry na dół, lecieć z góry na dół, odrywając się od czego, tracąc równowagę, zlatywać, spadać w dół': Z sufitu spadł kawał tynku i rozsypał się na drobne kawałki. (SD VIII, 512) Bron. J. Dziad. 64; b) 'osiągać poziom niższy niż poprzednio; opadać, obniżać się, zmniejszać się pod względem liczby, wartości, intensywności itp.': Temperatura nocą spada bardzo nisko, prawie do zera. (SD VIII, 515) Lewin. J. Życie 160; spłynąć 'o cieczy: ściekać z góry na dół; o lodowcu, o materiale zwieterzelinowym, napojonym wodą: zsuwać się po powierzchni pochyłej': Szemrząc, spływały potoki wody do morza [...] (SD VIII, 569) Mikul. Spot. 43; spuścić (się) 'zejść, zstąpić, zjechać w dół, zsunąć się, opuścić się albo zostać opuszczonym w dół: Poczęta bardzo uważnie spuszczać się ze schodów, niosąc w ręku pełno szklanych naczyń. (SD VIII, 660) Sier. Now. 142; stoczyć się 'tocząc się, spaść niżej': Potoki płyną od gór i staczają się do podnóża Gubałówki. (SD VIII, 761) Witkiew. S. Utwory 10; sturlać się pot. 'zlecieć, turlając się; stoczyć się': Sturlał się ze schodów (SD VIII, 869) Brand. K. Człow. 258; strząść 'zrzucać, potrząsając gwałtownie, poruszając czym, obstrząsać, strzepywać': Strząsł popiół z cygara. (SD VIII, 846) Marc. Pisma I, 185; ściągnąć 'ciągnąć, spuszczać na dół, zauwać skąd': Skoczyłem do tylnego masztu, ściągnąłem holenderską banderę z gafla do połowy. (SD VIII, 1237) Pap. Szczury 19; ściec 'o cieczach: spłynąć wolno z góry na dół': wargę białym zębem gryzł tak, aż z niej ściekło parę kropel krwi. (SD VIII, 1241) Orzeszk. Czciciel 110; zdźwignąć przestarz. 'dźwigając zdjąć co na niższe miejsce': Co myślicie o tej skrzyni [...] którąśmy w pięciu ledwie zdźwignęli z wozu? (SD X, 1000), Dz. Lit. Lw. 11;

imków właściwych, Wrocław 1971, przyimka z nie omawia, ponieważ zalicza go do przyimków ablatywnych.

² Materiał do pracy wybrany został ze Słownika języka polskiego red. W. Doroszewski, Warszawa 1959-1969, dlatego też stosowane są takie skróty, jak w cytowanym słowniku.

zephnąć 'pchając zrzucac, zsuwać kogo, co na dół': *Wicher siekł po twarzy ostrym śniegiem, spychał na dół, na zlodowaciałej skorupie coraz trudniej było się utrzymać.* (SD VIII, 661) Wierchy 1924, s. 89; *zeskoczyć 'skoczywszy, znaleźć się na niższym miejscu, skoczyć z czego w dół': Zeskoczył jak kot ze schodów apteki i przebiegł w poprzek ulicę.* (SD X, 1018) Rus. Burza 62; *z(e)stąpić 'zejść skąd, zrobić krok w dół, krocząc, stąpając, zejść': Byli nad wąwozem. Wielbłądy zatrzymały się na brzegu, po czym ostrożnie zaczęły zstępować ku dołowi.* (SD X, 1303) Sienk. Pust. I, 79; *z(e)sunąć [się] 'sunąć, ciągnąć, opuścić na dół, dostać się na miejsce położone niżej': Od przełęczu zsunęła się lawina podcięta nartami turystów.* (SD X, 1304) Wierchy 1934, s. 179; *z(e)ślizgnąć się 'zsunąć się po czym śliskim, będąc śliskim, obsunąć się z czego, ośliznąć się': W powróż związać szaty i po nim na dół [...] ześliznąć się.* (SD X, 1309) Staff L. God. 27; *zgramolić się 'gramoląc się zejść skąd, z czego': Zatrzymał wózek, zgramolił się jak mógł z pościeli.* (SD X, 1070) Strug Ojc. 246; *zrzucić 'rzucając, spychając, powodować spadanie, spychając, strącać skąd; spuszczać z góry': Uczyniła jakiś nieopanowany ruch ręką i zawadziła o talerz, zrzucając go na podłogę.* (SD X, 1298) Olcha Most I 240; *zsiść 'schodzić z siedzenia pojazdu, z siodła': Zatrzymał wózek, zsiadł ciężko i siedł przez podwórze.* (SD X, 1301-1302) Kossak Z. Dziec. [w:] Kier. 14, 1957; *zwalić [się] 'spadać, staczać się z góry na dół': Zwalają się olbrzymie kawały węgla, chroboczą.* (SD X, 1316) Morec. Ptaki 217; *zwiesić [się] 'pozwalać czemu opaść, zwisnąć, opuścić co ku dołowi, spuścić': Siadł na łóżku, zwiesił nogi i przeciągnął się szeroko.* (SD X, 1345) Żukr. Dni 7; *zwisac 'wisieć nad czym, pochylać się w dół, obwisać, zwieszać się': z sufitu zwisła pajęczyna.* (SD X, 1353) Kłos. Wios. 118.

B. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s-
pełnią poza funkcją lokatywną
inne funkcje semantyczne

Sprowadzić a) 'prowadzić kogo, co z góry na dół': *Sprowadzał Jakuba do piwnicy, wskazując drogę elektryczną latarką.* (SD VIII, 639) Brand. K. Sams. 140; b) 'ciągnąć w dół, stanowić dojście do nisko położonego miejsca': *Trop śladów sprowadzał w dół* (SD VIII, 639) Wierchy 1947, s. 77; *stoczyć 'tocząc, przesunąć co z góry na dół':*

Ustawiliśmy sterty gruzu i staczaliśmy je na ustawione poręcznie platformy aut. (SD VIII, 761) Pytl. Listy 93; strącić 'trącając, pchając, zrzucać co, powodować upadek, spadnięcie czego': Powąchał cygaro, strącił popiół. (SD VIII, 808) Zeg. Zmory 84; zbiec a) 'biegnąc, idąc szybko, posuwając się, zejść z góry na dół': Zbiegają w dół do piwnic. (SD X, 911) Żukr. Dni 100; b) 'szybko tocząc się, płynąc, spuścić się z góry na dół': Wartko zbiega po kamieniach strumyk. (SD X, 911) Dobrow. S. Wiersze 131; zejść 'idąc, spuszczać się w dół, zstępować': Podniósł klapę podłogi i ostrożnie, szczebel po szczeblu, zaczął schodzić w dół. (SD VIII, 98) Ward. Wyłom 99; zgalopować 'zbiec, zjechać skąd galopem': Widział Napoleona pędzącego na wzgórek za Neyem, który po niego zgalopował. (SD XI, 548) Tetm. cyt. SW; zjechać 'jadąc z góry, znaleźć się niżej, na dole': Musieli zjeżdżać w dół, potem wspinać się, potem znów zjeżdżać, (SD X, 1126) Parn. Aecjusz 112; zleźć 'zejść z czego położonego wyżej (zwykle zejść powoli, z trudem)': Chcąc zlazić z drzewa, zawiesiła się na sęku (SD X, 1126) Berw. Pow. I, 279; zlecieć a) 'spadać z góry na dół stacząc się, opadać': Gdybym tak zleciał w dół, nie miałbyś czego zbierać, bracie. (SD X, 1131) Kurek Płom. 24; b) pot. 'schodzić szybko, zbiegać z góry na dół': Rzadkie, kleiste błoto przyskało spod jego kaloszy, gdy zlatywał po pochyłości ulicy Karowej. (SD X, 1132) Żer. Opow. II, 170.

2. RUCH DO DANEGO PUNKTU W PŁASZCZYZNIE POZIOMEJ³

A. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s- pełnią tylko funkcję lokatywną

Ściągnąć 'ciągnąć, przybliżać, przysuwać co do czego; gromadzić w jednym miejscu wiele osób lub przedmiotów, powodować czyje przybycie w dane miejsce, zbierać': Wynajmuje mieszkanie w miasteczku, ściągają sprzęty poumieszczane tu i ówdzie u znajomych. (SD VIII, 1238) Goj. Ziemia 9; zebrać [się] a) 'o istotach żywych: przybывая w większej liczbie, skupiać się w grupę, zgromadzać się':

³ Jest to często ruch z przeciwnych stron do jednego punktu. H. Gaertner nazywa takie czasowniki zbieżnymi (por. H. G a e r t n e r, Gramatyka języka polskiego, Lwów-Warszawa 1931, s. 411).

Przed domem zebrała się grupka gapiów. (SD X, 917) Brand. K. Antyg. 321; b) 'występować,' pojawiać się w większej ilości, liczbie, połączwszy razem, tworzyć skupienie czego': Strugi deszczu ściekając, zbierają się w małe jeziora. (SD X, 917) Was. W. Pierw. 69; zepchnąć 'nacierając, zmuszać do posuwania się w jakimś kierunku': Kilaunastu mundurowych ławą spychało ich ku ścianie. (SD VIII, 661) Past. Komuna 17; z(e)sunąć [się] 'sunąć, ciągnąć, połączyć, zewrzeć co z czym, połączyć razem przesuwane przedmioty': Zaczęto zsuwać stoliki, powiększając przestrzeń dla tańczących. (SD X, 1304) Bieñ. Crys. 95; zgarnąć [się] 'zebrać co razem, zsunąć do siebie; zgromadzić': Zgarnęła uważnie rozsypane papiery. (SD X, 1049) Zar. Ludzie 113; zjechać się 'o wielu osobach: przybyć, przyjechać w jedno miejsce, przyjechawszy, zgromadzić się': Odbływały się w Lublinie cztery doroczne jarmarki, na które zjeżdżali się kupcy z Niemiec, Francji, nawet z dalekiej Anglii i Włoch. (SD X, 1126) Probl. 1953, s. 619; zlecieć się a) 'o wielu ptakach, owadach; lecąc, zbierać się gdzie; nadlatywać': Zleciały się zwabione pożytkiem pszczoły z bliska i z daleka. (SD X, 1132) Zeg. Uśm. 464; b) pot. 'o wielu osobach: przybywając szybko, zbierać się gdzie, nadbiegać, nadchodzić': Zaraz się tu zlecą ciekawi zobaczyć, co my tu robimy. (SD X, 1133) Bobiñ. Zemsta 101; zleźć się pot. 'przyjść gdzie z różnych stron, zgromadzić się w jednym miejscu; zejść się': My tu będziemy mogli złączyć się do chorego na partyjkę co wieczór. (SD X, 1137) Prus Lalka III, 301; zwalić [się] 'wałąc, gromadzić w jednym miejscu, zrzucać beładnie na kupę': W namiocie wodza, gdzie beładnie zwalono kosztowności, trudno było znaleźć wolne miejsce do przejścia. (SD X, 1317) Rudn. H. Spart. 224.

B. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s-
pełnią poza funkcją lokatywną inne funkcje semantyczne

Spędzić 'pędząc, gromadzić w jednym miejscu (wiele osób lub zwierząt)': W dniu omówionym wszyscy gazdowie spędzają swoje owce na jedno miejsce, liczą je z bacą [...] (SD VIII, 543) Witkiew. S. Utwory 29; sprowadzić 'powodować przybycie kogo, znalezienie się czego w jakimś miejscu przeznaczenia, dostarczać': Przyprawiono przeróżne rodzaje piw, miodów, win krajowych, sprowadzono z zagranicy najprzedniejsze wina francuskie. (SD VIII, 638) Szajn. Jadw. 86; zbiec [się]

a) 'biegnąc, jadąc, zgromadzić się w jednym miejscu, punkcie': Przed bramą pałacową zbiegały się promieniście trzy aleje wysadzone drzewami. (SD X, 912) Szwank. Warsz. 101; b) 'stać się, zdarzyć się w tym samym czasie, miejscu, w tych samych okolicznościach': Granica państwa zbiegała się z granicami osadnictwa. (SD X, 912) Zachor. Dzieje 257; c) 'o tkaninach: zmniejszyć powierzchnię, skurczyć się, skulić się': Sweter zbiegł się po praniu. (SD X, 912); zejść się 'zbierać się w gromadę, ściągać zewsząd na jedno miejsce, gromadzić się, skupiać się': Z różnych stron schodzili się ludzie do fabryki żyrardowskiej. (SD VIII, 101) Hulka Zyrar. 16; zgonić 'goniąc, zgromadzić, skupić razem, spędzić': Przypatrywał się towarzyszom niewoli. Była to zbieranina zegnana z różnych okolic. (SD X, 1005) Wikt. Burek 73; zlecieć 'leć, osiadać gdzie, przybywać gdzie': Stary siedział na progu, karmił gołębie, -które do niego zlatywały. (SD X, 1131) Krasz. Baśń 254.

3. RUCH OD DANEGO PUNKTU, ZMIANA KIERUNKU, ODCHYLENIE W BOK

(RUCH W PŁASZCZYZNIE POZIOMEJ)

A. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s- pełnią tylko funkcję lokatywną

Sfrunąć 'odlecieć skądś (np. z gałązki)': Daleko w trzcinach słychać było słodkie okrzyki małych ptaszyn, które sfruwały ze swych miejsc, wzbijały się w górę i spadały między krzewy. (SD VIII, 181) Żer. Opow. II, 278; ściągnąć 'zmuszać, nakłaniać do odejścia skąd': Był środkowym napastnikiem swojej drużyny, więc nie można było nawet myśleć o ściągnięciu go z boiska. (SD VIII, 1237) Brand. M. Dom 160; zepchnąć 'powodować pchaniem zmianę położenia, kogo, czego': Każda potężniejsza fala mogła zepchnąć statek z kursu. (SD VIII, 661) Mels. Sams. 183; z(e)sunąć [się] 'zdjąć skąd': Zesunął kapelusz na tył głowy. (SD X, 1029) Jacklew. Górn. 169; zrzucić 'szybko, gwałtownie zdejmować z siebie ubranie, przykrycie': Zrzucili marynarki, mają na sobie tylko koszule [...] (SD X, 1299) Kowalew. S. Bliżej 98.

B. Czasowniki, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s-
pełnią poza funkcją lokatywną inne funkcje semantyczne

Sczesać 'czesać (włosy), zgarnąć je na bok, do tyłu : *Na czarne [...] włosy, szesane do tyłu [...]* (SD VIII, 113) *Żukr. Kraj. 168; sprowadzić 'zmieniać kierunek czego, kierować co na inne miejsce, zawracać kogo, co z jakiegoś miejsca [...]' : Ostrowski zamknął się dla sprowadzenia ze swego tropu śledzącej go policji. (SD VIII, 635) Gosz. Po przełomie 508; zbiec, 'biegnąć ująć, umknąć skąd, uciec, zdezerterować' : Zbiegł z domu poprawczego i ukrywał się przed policją. (SD X, 911) Piach Nas 136; zejść a) 'być usuwanym, zdejmowanym skąd, z czego' : *Oglądały fotografie rodzinne, naradzały się, a herbata, orzechy i strucle świąteczne nie schodziły ze stołu. (SD VIII, 99) Goj. Rajs. I, 175; b) 'opuszczać jakieś miejsce, ustępować, usuwać się skąd' : Zeszła na bok, na dróżynkę biegnącą wśród zakurzonej trawy. (SD VIII, 99) Was. W. Rzeki 459; zgonić 'goniąc, usuwać skąd, przepędzić, przegnać' : *Usiadła w nogach chłopca, gałązką zganiała muchy i płakała. (SD X, 1005) Sewer. Biedr. 195; zjechać a) 'jadąc zboczyć skądś z drogi' : Z szosy zjeżdżamy na boczną drogę. (SD X, 1126) Rudn. A. Morzę 80; b) pot. 'jadąc, opuszczając jakieś miejsce (zwykle o pojazdach wracających z trasy do garaży' : *Miasto kładło się na spoczynek, tramwaje i autobusy zjeżdżały do remiz i garażów. (SD X, 1126) Pytl. Listy 119.****

Główna różnica między czasownikami, które w połączeniu z prefiksem z(e)-//s- pełnią tylko funkcję lokatywną (grupa A) a czasownikami, które obok znaczenia lokatywnego mają jeszcze inne znaczenie (grupa B) polega na tym, że czasowniki z grupy B mają znaczenie lokatywne wtedy, gdy występują w połączeniu z okolicznikiem miejsca lub kierunku, np. *sczesać, stoczyć, zbiec [się], zjechać [się], zgalopować, zgonić.*

Czasowniki z grupy A - ze względu na charakter podstawy - takich okoliczników nie wymagają. Tego typu czasowniki, jak np. *skoziółkować, spaść, spuścić się, sturlać się, ściec, zgromadzić [się], rzucić*, same podają informację o kierunku odbywania się czynności, choć zdarza się, że i tym czasownikom towarzyszą okoliczniki, które są nadmiarowe, np. w zdaniu *Samolot skoziółkował w dół. W takich wypadkach pełnią one funkcję okoliczników sposobu.*

Krystyna Turzyńska

THE LOCATIVE FUNCTION OF THE PREFIX *z(e)-//s-*
IN THE POLISH LANGUAGE

The paper discusses one of case functions of the prefix *z(e)-//s-* namely the locative function. The verbs with the prefix *z(e)-//s-* selected for this study have been divided into the following semantic groups:

- 1) movement from a higher point to a point below (vertical movement);
- 2) movement to the given point, often from many directions (horizontal movement);
- 3) movement from the given point, change of direction, wander (horizontal movement).

Each semantic group has two sub-groups; A and B. Sub-group A contains all verbs which, given the prefix *z(e)-//s-*, have only locative function; sub-group B has those verbs which have other meanings. The main difference between A and B is that verbs of the latter sub-group have locative function only when they appear with an adverbial of place or direction, whereas A verbs do not have to be accompanied by such adverbials.